

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

ЖУРАВСЬКА ОКСАНА ВАЛЕРІЇВНА

УДК. 82.0:821.161.2-312.9.09:115.4(043.3)

**ДИХОТОМІЯ «РЕАЛЬНОГО» Й «ІРРЕАЛЬНОГО» ХРОНОТОПІВ ЯК
КАТЕГОРІАЛЬНА ЖАНРОВА ОЗНАКА УКРАЇНСЬКОГО ХИМЕРНОГО
РОМАНУ 2-ї ПОЛОВИНИ ХХ СТ.**

10.01.06 – теорія літератури

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Донецькому національному університеті імені Василя Стуса, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, професор
Свенцицька Еліна Михайлівна,
Таврійський національний
університет імені В. І. Вернадського,
професор кафедри слов'янської філології
та журналістики Інституту філології і
журналістики.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Бернадська Ніна Іванівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри історії
української літератури, теорії літератури
і літературної творчості;

кандидат філологічних наук
Стужук Олеся Іванівна
Інститут літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
науковий співробітник відділу
давньої української літератури.

Захист відбудеться «19» грудня 2018 р. о 13³⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.133.03 Київського університету імені Бориса Грінченка (04053, м. Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2).

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського університету імені Бориса Грінченка за адресою: 04212, м. Київ, вул. Маршала Тимошенка, 13-Б.

Автореферат розісланий « 16 » листопада 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Плющик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Проблемам кваліфікації жанру роману, визначення специфіки й функцій його жанротворчих елементів присвячені роботи таких сучасних вітчизняних і закордонних дослідників, як А. Андреев, Н. Бернадська, Т. Бовсунівська, В. Головка, Н. Копистянська, Н. Тамарченко, В. Тюпа та ін. Одним із найважливіших напрямків вивчення жанрових особливостей роману залишається започаткований М. Бахтіним підхід, що передбачає врахування формально-змістової категорії хронотопу. Різноманітні форми художнього освоєння категорій часу й простору, що співіснують в одному творі, постають унаслідок складного процесу взаємодії чинників, пов'язаних як з історико-культурними, національними, авторсько-індивідуальними закономірностями в розвитку літератури, так і позалітературними факторами – досягненнями у царині природничих наук, філософії тощо. Вивчення проблем художнього освоєння часу й простору здійснюється у роботах Л. Бабенко та Ю. Казаріна, К. Баршта, Н. Березиної, Т. Воронцової, Н. Герасименко, А. Горнятко-Шумилович, І. Гречаник, Т. Губанової, А. Єсіна, Г. Золотової, К. Каплюк, Ю. Карякіна та багатьох ін.

Визначена М. Бахтіним ключова характеристика літературного жанру роману, що полягає в найтіснішому контакті з незавершеним сучасним як зоною побудови літературного образу, актуалізує проблему хронотопічності образу людини, пов'язану з питанням про втілену в художньому творі авторську концепцію особистості. Так, Н. Бернадська зауважує, що епічний зміст роману може трактуватися як «авторська концепція особистості та універсуму (а не лише реальності), як зображення стосунків, взаємозв'язків і взаємовідштовхувань суб'єктивного та об'єктивного і надприродного світу (а не тільки реальності)»¹. З цих позицій дослідницький інтерес становлять хронотопи романів із включенням фантастичного, методологічна інтерпретація якого впливає й на визначення жанрової специфіки твору в цілому. Наприклад, аналіз хронотопу на перетині загальнотеоретичних проблем «фантастичне» – «жанр» дозволив А. Кравченку² вписати химерний роман у парадигму філософської прози, «нежиттєподібність» образів якої зумовлена філософською типізацією. Проте визначений дослідником напрямок, з одного боку, не охоплює всієї хронотопної системи химерного роману, адже питання про хронотоп дослідник аналізує у зв'язку із ситуаційною умовністю, хоча має охоплювати й інші рівні визначеної автором системи умовності (концептуальну, характерологічну, умовність манери розповіді); а з іншого боку, не знайшов подальшого розвитку в українському літературознавстві.

Кожен із вимірів романного універсуму реалізується периферійними хронотопами, взаємодія яких утворює складний за структурою хронотоп, означуваний у роботі поняттям «мультиверсум». Романний мультиверсум оприявнюється, зокрема, через дихотомію «реальність» – «ірреальність» як один зі способів рецептивної кваліфікації периферійних хронотопів у складній системі

¹ Бернадська Н. І. Український роман : теоретичні проблеми і жанрова еволюція : [монографія]. К. : Академвидав, 2004. С. 343.

² Кравченко А. Є. Художня умовність в українській радянській прозі. К. : Наукова думка, 1988. 128 с.

літературної комунікації автор – наратор – зображений світ. Так, вивчення взаємодії периферійних хронотопів химерних романів О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця», Є. Гуцала «Позичений чоловік», В. Земляка «Лебедина зграя» та Вал. Шевчука «Дім на горі» відкриває в інтерпретації химерності як жанрово-стильової домінанти новий ракурс. Запропоновано враховувати особливості й романного мультиверсуму зі стратегією репрезентації ірреального як можливого, і хронотопу головних героїв, оскільки в ньому відбито у філософському чи іронічно-пародійному ключі ідею трансцендування у трансгресивних актах – виходу в потойбічну щодо можливого досвіду сферу і переходу до справжнього існування через долання меж між можливим і неможливим. Результати аналізу наукової літератури з проблеми свідчать, що дихотомія «реального» й «ірреального» хронотопів, зокрема на матеріалі українського химерного роману 2-ї половини ХХ ст., у запропонований дисертантом спосіб не вивчалась, хоча є одним із ключових складників творення теоретичної моделі жанру роману. Це й зумовлює актуальність дослідження «Дихотомія «реального» й «ірреального» хронотопу як категоріальна жанрова ознака українського химерного роману 2-ї пол. ХХ ст.».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в межах наукової теми «Поетика літературно-художнього твору: теоретична, онтологічна, функціональна, інтермедіальна» (Державний реєстраційний номер 0018U0011041), що розробляється кафедрою теорії та історії української і світової літератури філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця). Тему дисертації «Дихотомія реального й ірреального хронотопів як категоріальна жанрова ознака „химерного роману“» затверджено на засіданні Вченої ради Донецького національного університету (протокол № 2 від 02.03.2015) й уточнено в новій редакції «Дихотомія „реального“ й „ірреального“ хронотопів як категоріальна жанрова ознака українського химерного роману 2-ї половини. ХХ ст.» (протокол № 10 від 25.04.2018).

Мета дисертаційної роботи полягає в обґрунтуванні жанротворчої функції дихотомії «реального» й «ірреального» хронотопів у химерному романі. Для реалізації поставленої мети передбачається виконання таких **завдань**:

- висвітлити актуальні питання вивчення художнього часу та простору;
- схарактеризувати деформацію художніх часу й простору як основну характеристику хронотопів фантастичного й визначити поняття «реального» й «ірреального» хронотопів у романі;
- проаналізувати напрями дослідження в українському літературознавстві жанрово-стильової природи химерного роману;
- виявити специфіку хронотопу-мультиверсуму як жанротворчого принципу роману;
- осмислити особливості дихотомічної взаємодії «реального» й «ірреального» хронотопів у химерних романах О. Ільченка, Є. Гуцала, В. Земляка, Вал. Шевчука;
- обґрунтувати поняття про химерність як утілення ідей трансцендування й трансгресії у хронотопі героя-маски.

Об'єкт дослідження – хронотоп як категоріальна жанрова ознака роману.

Предметом дослідження є дихотомічна взаємодія «реального» й «ірреального» периферійних хронотопів у зв'язку з концепцією особистості як один із вимірів у структуруванні хронотопу-мультиверсуму.

Теоретико-методологічна база дослідження зумовлюється специфікою його об'єкта й предмета, що передбачає вивчення художнього твору як цілісності. Розв'язання основних завдань у дисертаційній роботі здійснюється з урахуванням концепції хронотопу М. Бахтіна, а також теоретичних положень і методологічних принципів, сформульованих у вітчизняних і світових дослідженнях із таких проблем: хронотопу, художнього часу й простору (Н. Березіна, Л. Гоготошвілі, М. Головка, А. Єсін, Д.С. Морсон і К. Емерсон, Р. Зобов Г. Золотова, Ж. Като, О. Кискін, Н. Копистянська та ін.); жанру як літературознавчої категорії та специфіки теоретичної моделі жанру роману (А. Андреев, Н. Бернадська, Т. Бовсунівська, Ю. Борев, О. Бурліна, М. Гей, В. Головка, Г. Грабович, Б. Іванюк, Н. Копистянська та ін.); жанрово-стильової специфіки химерного роману (М. Павлишин, Ю. Безхутрий, А. Горнятко-Шумилович, Н. Зборовська, М. Ільницький, А. Кравченко, Л. Тарнашинська та ін.); фантастичного як літературознавчої й естетичної категорії (П. Амнуель, А. Дубровська, Ю. Кагарлицький, Є. Ковтун, С. Лем, О. Михайлов, О. Стужук, Ц. Тодоров, Є. Фаріно та ін.); наративу й наративних стратегій у жанровій структурі роману (І. Бехта, Ж. Женетт, Г. Жиличева, Н. Римар, В. Тюпа, В. Шмід та ін.). Висвітлення концепції особистості в химерних романах здійснювалося з урахуванням положень, сформульованих у роботах таких представників філософії екзистенціалізму, як Ж - П. Сартр, М. Гайдеггер, А. Камю, К. Ясперс.

Методи дослідження. Специфіка об'єкта, предмета й матеріалу в дисертаційній роботі зумовлює застосування елементів *комплексного підходу* для обґрунтування понять «хронотоп», «мультиверсум», *системного підходу* до вивчення літературного твору як художньо-естетичної цілісності. *Загальнонаукові* методи аналізу, абстрагування, конкретизації й узагальнення, використовувалися для опрацювання теоретичної літератури з основних проблем дослідження. Серед спеціальних було застосовано *герменевтичний* метод – для інтерпретації текстів химерних романів; *інтертекстуальний* – для вивчення інтертекстуальних елементів аналізованих текстів з метою поглиблення й розширення їхнього смислу; *порівняльно-типологічний* – для визначення жанрово-стильової специфіки химерних романів у контексті прози 2-ї пол. ХХ ст.; *міфокритичний* – для аналізу міфологічного наративу як невіддільного складника архітектоніки роману; *наратологічний* – для осмислення комунікативної природи химерних романів.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження конкретизується у таких положеннях: 1) *уперше* запропоновано вивчати хронотоп химерного роману як художню модель мультиверсуму, а фантастичне як художньо-емпіричний інструмент моделювання часопросторів, що у складній системі літературної комунікації семантично реконструюються як «ірреальні»; розкрито поняття про «ірреальний» хронотоп зображеного світу як структуру, що в онтологічному плані завдяки лінгвістичним і семантичним трансформаціям набуває відмінних характеристик у порівнянні з «універсумом-зразком» як прикладом фіктивно

«реального» світу; обґрунтовано поняття про химерність, що визначається хронотопом-універсумом із демонстрацією ірреального як реального і хронотопами головних героїв як носіїв авторського погляду й репрезентантів руху трансцендування в актах трансгресії; 2) *удосконалено* методику дослідження хронотопу роману; *доповнено* характеристику його жанротворчої функції в химерному романі; 3) *знайшло подальший розвиток* вивчення жанрово-стильової специфіки химерного роману в контексті загальної теорії жанру роману й фантастичного як естетичної категорії.

Практичне значення одержаних результатів зумовлено можливістю їхнього використання в навчальних курсах із теорії літератури, історії української літератури, теорії й практики літературної творчості, а також як теоретичного й ілюстративного матеріалу при написанні посібників, підручників, що можуть застосовуватися в практиці навчальних закладів різних рівнів акредитації.

Апробація результатів дисертації. У повному обсязі робота обговорювалася та була рекомендована до захисту на розширеному засіданні кафедри теорії та історії української і світової літератури Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 12 від 24 травня 2018 року). Ключові ідеї та положення дослідження висвітлено в доповідях на наукових конференціях різного рівня, зокрема, *міжнародного*: «Східнослов'янська філологія: Від Нестора до сьогодення (Горлівка, 2013); I Міжнародна наукова конференція «Слов'янські студії» (Миколаїв, 2016); «Літературний процес: становлення ідентичностей» (Київ, 2016); «Від смішного до великого: феномен комічного в літературі та культурі» (Бердянськ, 2017); «Літературний процес: полівекторність сучасного світу (людина, рух, простір, час)» (Київ, 2018); «Українська література в загальноєвропейському контексті» (Ужгород, 2018); Міжнародний симпозіум «Діалог славистів на початку XXI століття» (Клуж-Напока (Румунія), 2018); *всеукраїнського*: «Письменник в умовах заблокованої культури» (Кременець, 2013); «Інтертекстуальні та комунікативні аспекти художнього тексту і його літературознавча інтерпретація» (Донецьк, 2013); «Сучасна україністика: проблеми мови, літератури й культури» (Ізмаїл, 2016); «Українська література в загальноєвропейському контексті» (Ужгород, 2016).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 10 одноосібних публікаціях, з них 1 – в іноземному виданні, 7 – у вітчизняних фахових виданнях, 2 – в інших наукових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (293 найменування), додатку. Загальний обсяг дисертації – 218 сторінок, з них основного тексту – 172 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** визначено актуальність роботи, обґрунтовано її мету й завдання, об'єкт і предмет, окреслено теоретико-методологічну базу й методи дослідження, визначено наукову новизну, практичне значення отриманих результатів, подано відомості про особистий внесок здобувача, апробацію й структуру роботи.

У **першому розділі «Теорія хронотопу в сучасному літературознавстві»** обґрунтовано теоретико-методологічну основу дисертації й розглянуто суттєві для

формулювання поняття про «ірреальний» хронотоп аспекти формування наукової парадигми досліджень часу й простору літературного твору.

У підрозділі 1.1 *«Актуальні питання вивчення художнього часу й простору»* пояснено зумовленість обґрунтування категорій художнього часу й простору підходами до визначення специфіки художнього слова, з-поміж яких із хронотопом пов'язане розуміння його індивідуально-динамічного характеру в концепції М. Бахтіна. Методології вивчення художнього часу й простору з урахуванням специфіки їхніх об'єктів упорядковано в межах двох літературознавчих дискурсів – часопростору й хронотопу. З огляду на поширену в сучасному літературознавстві практику синонімічного вживання понять «часопростір» і «хронотоп» ураховано, що хоча в обох випадках ідеться про суттєвий зв'язок часових і просторових характеристик, для розуміння хронотопу визначальним є час. Так, у М. Бахтіна «дорога» і «шлях» – єдиний простір, що завдяки часовим характеристикам наповнюється «життєвим смислом» і реалізує метафору «життєвий шлях». Ю. Лотман пропонує розрізняти простір як основу моделювання темпоральних категорій, зокрема «дорога», і власне темпоральні категорії – «життєвий шлях» як засіб розгортання характеру в часі.

Отже, *літературознавчий дискурс часопростору* об'єднує наукові розвідки, у яких проаналізовано функцію моделювання художнього простору (Ю. Лотман), а художній світ інтерпретовано як модель реальної дійсності з відображеними в ній поглядами людини на світ. До цього ж дискурсу зараховано дослідження часу й простору як найважливіших характеристик цілісної та неповторної художньої дійсності – художнього образу, який організує композицію твору (І. Роднянська, Н. Копистянська та ін.). У наукових пошуках у межах *літературознавчого дискурсу хронотопу* застосовується розроблена М. Бахтіним методологія з термінологією семантичного ряду «хронотоп» і низкою значущих концептуальних понять (діалогізм, архітектоніка тощо). Зазначено, що на сучасному етапі дискурси часто перетинаються через залучення науковцями різного методологічного інструментарію, а це, за умови теоретичного обґрунтування, дає широкі можливості для вивчення художніх часу та простору.

У підрозділі 1.2. *«Класифікаційні критерії визначення різновидів художнього часу, простору і хронотопів»* розглянуто питання про типологію різновидів художнього часу й простору у зв'язку з визначенням доцільності виокремлення «ірреального» хронотопу й пошуками адекватних підходів до аналізу форм його реалізації та функцій у художньому творі.

У пункті 1.2.1 *«Типологічні моделі художнього часу й простору»* проаналізовано критерії розрізнення модифікацій художнього часу й простору та визначено два погляди на класифікацію їхніх різновидів. *Широкий погляд* передбачає комплексний підхід до вивчення художнього твору й урахування цілого спектру проблем його функціонування, що дозволяє, наприклад, розрізнявати хронотопи авторський, зображеного світу, читача, хронотоп як оточення героя і світогляд автора (М. Бахтін) або визначати багатовимірну систему часових (Г. Золотова) чи просторових (Ю. Лотман) площин. При *вузькому погляді* художній час і простір вивчаються й кваліфікуються на кожному окремому рівні системи автор – художній світ – читач або в зоні їх інтерференції. Прикладом можуть бути

типології, що ґрунтуються на зіставленні часу зображення й часу оповіді (Цв. Тодорова, Ж. Женетта, В. Шміда, Р. Гром'яка, В. Тюпи та ін.) або часових і просторових характеристик площин фабули й сюжету (Л. Левітан та Л. Цилевич). Порівняння класифікаційних підходів унаочнює зумовлені різними концептуальними засадами відмінності в інтерпретації подібних реалізацій художнього часу й простору, зокрема випадків їх деформацій (ахронії й алокальності), а також конкретного й узагальненого часу й простору як стійких жанрових домінант фантастичних і нефантастичних творів.

У пункті 1.2.2 *«Деформація часу й простору як основна характеристика хронотопів фантастичного»* розглянуто питання про дефінітивні ознаки хронотопів. За результатами аналізу інтерпретацій поняття «деформація» щодо характеристик художнього часу й простору сформульовано такі положення. По-перше, оскільки вузьке тлумачення деформації як невідповідності часопросторових координат художнього світу часопросторовим реаліям об'єктивної дійсності спрощене, застосування лише цієї характеристики недостатнє для ідентифікації «ірреального» хронотопу. Адже інтерпретація часопросторових деформацій залежить від фокусу дослідницької уваги. Як умовно нульовий час чи простір можуть кваліфікуватися особливі емоційні стани героїв. Так, Ю. Лотман поняття «ахронність» застосовує при описі героїв «просторової й етичної нерухомості», які несуть у процесі розвитку сюжету властивий їм простір. О. Шалигіна послуговується поняттям «чистого часу» (алокальності), описуючи емоцію героя, для якого час зупинився через переживання нещастя. Л. Левітан та Л. Цилевич наводять приклад особливого хронотопу завмерлого світу, простір якого не заповнений предметами, а час – подіями. В. Тюпа визнає хронотопічними тільки «події», тож поняттям «ахронність» характеризує анаративну інтенцію описів, роздумів. У Ж. Женетта поняття «ахронність» позначає не різновид часопростору, а спосіб поєднання («цементування») подій.

По-друге, деформації часу й простору не обов'язково пов'язані з творенням фантастичного у художньому творі. Необґрунтованою визнано позицію розрізнення часу і простору як узагальнених і конкретних на підставі відсутності чи наявності «прив'язки» до часових чи просторових точок об'єктивної реальності. Т. Давидова вважає, що у фантастичних творах через позачасову суть конфлікту переважає узагальнений час і простір, а у нефантастичних – конкретний. За такого підходу важко пояснити приклади фіктивних хронотопів, які містять вказівки на певні часові чи просторові реалії й можуть сприйматися читачем як конкретні, наприклад, в українській химерній прозі 2-ї пол. ХХ ст. Із кваліфікацією фантастичного як елементу поетики не пов'язано й запропоноване Б. Успенським розуміння «невизначеності» художнього простору. Дослідник пояснює невідповідність розмірів зображуваних об'єктів у різних ситуаціях зміною авторської «точки зору».

Площиною розрізнення «реального» й «ірреального» є текстовий смисл як інтерпретація спільного для колективу реципієнтів текстового змісту у свідомості (рефлексивній реальності) автора й читача. Так, зіставлення хронотопів-архетипів (дім, дорога, небеса) у творах різних авторів демонструє, що, навіть набуваючи символічного чи метафоричного значення, вони можуть рецептивно

кваліфікуватися і як правдоподібні, і як фантастичні. Наприклад, хронотоп дороги як метафори життєвих випробувань у романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...» і Синьої Дороги як символу людської долі в романі В. Шевчука «Дім на горі». «Ірреальний» хронотоп формується відповідно до жанрових вимог, обумовлюється стилевими особливостями твору, а значить, для роману не може зводитися до єдиної моделі.

У підрозділі 1.3 «*Поняття про „ірреальний“ хронотоп*» питання про дихотомію «реального» й «ірреального» розглянуто у контексті проблеми кваліфікації фантастичного як особливого естетичного мислення, художнього засобу й жанру. З одного боку, проаналізовано можливість застосування кваліфікативного критерію «реальний» – «ірреальний» для типології хронотопів, що презентують фіктивну реальність та ірреальність художнього світу. До *групи «реальних»* зараховано хронотопи, що залежно від характеру зображеної реальності визначаються як побутовий, соціально-побутовий, історичний, біографічний тощо, відповідно *група «ірреальних»* об'єднує хронотопи, що відбивають різні за природою часопросторові фікції (фантастичний, магічний, містичний, казковий, міфологічний, фольклорний, оніричний, візійний, Небес, Пекла тощо). З іншого боку, *дихотомію «реального» й «ірреального»* в роботі розглянуто як рецептивну кваліфікацію периферійних хронотопів роману в складній системі літературної комунікації автор – наратор – зображений світ. При цьому фантастичне визначаємо, спираючись на формулювання О. Михайлова, як художньо-емпіричний інструмент (художній засіб і знаряддя пізнання) репрезентації онтолого-метафізичних уявлень автора, пов'язаних з ідеєю поліонтичності (множинність світів). На рівні хронотопу ця ідея реалізується шляхом художнього моделювання різноманітних реальностей (периферійних хронотопів) для вивчення різних граней буття, випробування його меж. Ідентифікація периферійних хронотопів як «ірреальних» ґрунтується на зіставленні з іншими хронотопами за ознаками «природний» – «надприродний», «можливий» – «неможливий», «безсмертний» – «смертний» та інших опозиційних пар залежно від контексту.

У **другому розділі «Жанрові аспекти дослідження химерного роману»** питання жанрової природи роману розглянуто відповідно до запропонованої Н. Копистянською методологічної схеми: диференційовано концептуальні складники кожної зі сфер поняття «жанр» і вивчено зв'язки між ними. Дихотомію «реального» й «ірреального» хронотопу як категоріальної жанрової ознаки проаналізовано з урахуванням суттєвих для формування жанру роману чинників, а також контексту розвитку національної літератури 2-ї пол. ХХ ст. та своєрідності індивідуально-авторського стилю О. Ільченка, Є. Гуцала, В. Земляка та Вал. Шевчука.

У підрозділі 2.1 «*Жанрова специфіка роману в контексті загальнотеоретичної проблеми жанру*» визначено складники теоретичної моделі жанру, значущі для вивчення українського химерного роману 2-ї пол. ХХ ст. і дихотомії «реального» й «ірреального» хронотопів у ньому. Вихідною є теза про поліфонічність романного художнього мислення, його тяжіння до аналізу суперечностей у причинно-наслідкових зв'язках (А. Андреев). Досліджувані у романі проблеми актуалізовані з позицій «незавершеного теперішнього» (М. Бахтін), що відбиває як авторська

концепція особистості, так і хронотоп. Проте часове віддалення від роману як об'єкта студіювання може бути й корисним, зокрема, це стосується літератури т.зв. «блокованих культур». Розширення горизонтів читацької й дослідницької рецепції сприяє новому розумінню концепції особистості, зокрема, унаслідок осмислення особливостей засвоєння часу й простору в художньому хронотопі. У романі, який виконує й естетичну, і гносеологічну функції, у ХХ ст. людина досліджується не тільки як соціальна, а й як метафізична істота, що потребує побудови нової теоретичної моделі жанру поза межами досвіду реалізму (Н. Бернадська). Важливим напрямком цієї теоретичної роботи є вивчення фантастичного як однієї з форм ідеологій, реалізованих концепцією особистості, художнього засобу моделювання «реальностей» метафізичного поліонтичного світу й інструменту їх художнього пізнання в процесі літературної комунікації.

У підрозділі 2.2 «*Жанрово-стильова своєрідність химерного роману*» проаналізовано дискусійні питання жанрово-стильових номінацій романів літературної парадигми химерності, зокрема, і в аспекті порівняння з іншими художніми парадигмами. З огляду на включеність химерного роману в літературний процес 60-80-х рр. ХХ ст. констатовано унікальність його поетики, зумовлену, з одного боку, впливом попередніх традицій (народної сміхової культури, низового бароко, гоголівської стилістики й мотивів тощо), а з іншого, – включеністю у процес формування нової парадигми постмодерної літератури.

У пункті 2.2.1 «*Фантастичне у контексті проблеми жанру й стилю химерного роману*» окреслено напрямки вивчення фантастичного у химерному романі як концепту й художнього засобу на різних етапах розвитку українського літературознавства. Наприкінці першого періоду, що фактично збігається з розквітом цього художнього явища у 2-й пол. ХХ ст., запропоновано інтерпретувати фантастичне з урахуванням романної поетики (А. Кравченко). Надалі уточнено поняття «химерності» як жанрово-стильової доміанти, що передбачає застосування не тільки засобів фантастичного, а й засобів гумору (А. Горнятко-Шумилович).

У дисертації тезу про функціональну рівноправність гумору й фантастики розкрито з огляду на хронотоп, зокрема, розглянуто роль інтертекстуальності у відтворенні в ньому уявлень про раціональне й ірраціональне. Зазначено, що концептуальні смисли у химерних романах розгортаються між двома полюсами світобачення й мислення – *міфологічного й філософського*. Цей процес, по-перше, інтерпретовано як репрезентацію двох систем часовідчуття з двома взаємозалежними контекстуальними рівнями: архетипного як вічного й особистісного як часовості. Друга інтерпретація смислорозгортання ґрунтується на розумінні метафізики як естетичного явища й своєрідної модернізованої міфології (Л. Пумпянський), що пояснює природу фантастичного у химерних романах, з одного боку, а з іншого – актуалізує питання про міфологізм як спосіб поетичної реалізації міфу й авторський міф. З цих позицій концептуальність фантастики химерного роману зумовлюється персональною авторською метафізикою як результатом художнього експериментування й особистісного досвіду пізнання, укоріненого в екзистенціальне філософське мислення й національні культурні традиції, а хронотоп роману відбиває результат авторських метафізичних пошуків.

Крім питання про творення авторського міфу, у роботі проаналізовано й особливості використання традиційних міфологічних сюжетів та авторських міфологем (М. Гоголя, Г. Сковороди).

У пункті 2.1.2 «Химерний роман як різновид фантастичного твору» визначено, що в українському літературознавстві химерний роман, як правило, не включається в парадигму художньої фантастики. Винятком із цієї практики є концепція О. Стужук, у якій фантастичне інтерпретовано як тип художнього мислення-відчуття, а художня фантастика – як метажанр, що охоплює і фантастику-прийом, і фантастику-концепт. Обґрунтовано позицію, згідно з якою вивчення химерного роману в контексті концепції фантастичного як метажанру на цьому етапі поки є непродуктивним. З огляду на жанрово-стильові особливості химерного роману треба включити в аналіз і диференціювати такі поняття, як філософський метажанр, фантастичний мегажанр тощо.

Проаналізовано можливість застосування для інтерпретації хронотопу химерного роману підходу О. Чигиринської, яка визначає специфічний для жанру фантастики «неможливий» хронотоп і три основні способи його творення: утопію (неможливе місце), ухронію (неможливий час), ускевію (неможлива річ у підкреслено реалістичному хронотопі). Зазначено, що хоча в максимально абстрагованому варіанті хронотоп химерного роману й можна трактувати як ускевію, його структурно-семантична організація набагато складніша й найкраще розкривається за використання концепції мультиверсуму.

У підрозділі 2.3 «Хронотоп-мультиверсум химерного роману як жанротворчий чинник» сформульовано поняття «мультиверсуму» на означення хронотопу роману як семантично й рецептивно динамічної множинності периферійних хронотопів, смислотворчий потенціал якої реалізується в позамежних хронотопах автора й читачів. Визначено дихотомію «реального» й «ірреального» хронотопів як ключовий вияв романного мультиверсуму й один із найважливіших способів рецептивної кваліфікації периферійних хронотопів за опозиційними смисловими ознаками (природний – надприродний, можливий – неможливий тощо) у складній системі літературної комунікації автор – наратор – зображений світ. Схарактеризовано три основні групи периферійних хронотопів мультиверсуму роману, що включають дрібніші хронотопні утворення, кожне з яких може рецептивно ідентифікуватися як «реальне» чи «ірреальне»: *метафізичний* (моделюється як «інша», недоступна в об'єктивній дійсності реальність, результат авторських містико-філософських рефлексій), *топографічний* (фіктивна модель об'єктивної реальності) і *психологічний* (фіктивна модель суб'єктивної реальності). Наприклад, ірреальність у діалогії В. Земляка «Лебедина згряя» й «Зелені млини» реалізується на рівні психологічного хронотопу. Романтично налаштований поет Володя Яворський без вагань приймає на віру існування «духів», проте «ірреальний» хронотоп зустрічі з трансцендентним набуває ознак «реальності» при «входженні» в нього прагматичної Мальви Кожушної, яка знаходить раціональне пояснення дивовижному.

У третьому розділі «Дихотомія „реального“ й „ірреального“ хронотопів» виконано текстовий аналіз романів О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця» (1958), Є. Гуцала «Позичений чоловік, або ж Хома

невірний і лукавий» (1980), В. Земляка «Лебедина згря» (1971) та Вал. Шевчука «Дім на горі» (1983) з метою з'ясувати особливості дихотомічної взаємодії «реального» й «ірреального» хронотопів мультиверсуму та визначити її художню функцію у творах.

У підрозділі 3.1 «Модифікація хронотопу випробування й локальність його часопросторових характеристик у химерному романі» зазначено, що для формування самоідентифікації особистості митця у 2-й пол. ХХ ст. знаковою є філософська концепція екзистенціалізму, яка також позначилася на структуруванні часопросторових площин, що формують ірреальний план зображуваного. Стрижневим для мультиверсуму химерних романів є хронотоп випробування з ідеями осягнення особистістю екзистенції, пошуків ідентичності, що здійснюється в умовах поглинання її волі тоталітарною системою й реалізується через усвідомлення й утвердження своєї належності до роду.

Так, у романі О. Ільченка екзистенційні мотиви реалізуються у позасюжетних структурах як діалог різних іпостасей авторського «я». При цьому топографічний хронотоп характеризує категоріальне нерозрізнення ірреального й реального: герої в одних випадках сприймають дивовижне як буденне, а в інших – не розпізнають знаки трансцендентного. Хронотоп випробування пов'язаний з юним ковалем Михайликом: обставини вибору сприяють самопізнанню героя, звідси й персональний архетипний хронотоп дороги-шляху. На рівні зображеного світу цей хронотоп семантично реконструюється як «реальний», а на концептуальному – як «ірреальний». Адже основні вузли вибору героя є шифрами трансцендентного (К. Ясперс) і розкодовуються через мистецтво: під час театральної вистави Михайлик проявляє творчі здібності, про які навіть не здогадувався. Ідея випробування важлива і для хронотопу Козака Мамає, що в семантичній площині інтерферується з позамежним авторським. Звідси спільність ключових позицій морально-етичного вибору, пов'язаних із самопізнанням і самореалізацією митця: почуття й обов'язок, відповідальність за творіння, переживання через цензурні утиски, несправедливість критики тощо. У смисловому розкодуванні образу Козака Мамає вичленовуються дві площини, що означають екзистенційні пошуки самого автора: людський (втомлюється, кохає, ненавидить, жертвує, вагається, шкодує з приводу нездійсненого в житті тощо) і божественний (деміургічний). Як «ірреальне» семантично реконструюється друга площина, адже герой наділений іманентними можливостями надлюдини. Саме вона є основою творення авторського міфу як способу розшифрування кодів трансцендентного, подолання екзистенційної кризи через віднайдення нового смислу – прилучення до спільності «рід», що дозволяє звільнитися від екзистенційної тривоги й страху перед Ніщо.

У романі Є. Гуцала «Позичений чоловік» трансцендентне й екзистенційне взаємодіють у фокусі дієгетичного наратора суб'єкта оповіді (за класифікацією В. Шміда), тому дивовижне оприявнюється через особистісний досвід героя-оповідача. Звідси й включення «ірреальних» хронотопів сну, марення, фантазій, візій, передбачень та ін., що у художній формі реалізують різноманітні стани людської психіки. Мотив випробування втілюється на концептуальному рівні, а в зображеному світі характеризує площину «ірреального», утворену зазначеними хронотопами. «Реальність» – це будні фронтовика в минулому, а тепер «старшого

куди пошлють» Хоми Прищепи. Особистісний «ірреальний» хронотоп відтворює екзистенціальну кризу випробування «пограничною» ситуацією – чужою смертю, яку герой, «вживлюючись» у роль померлого, привласнює й унаслідок цього переживає «екзистенційне осяяння», що виводить його на усвідомлення й прийняття нового життєвого сенсу.

У художній концепції Вал. Шевчука домінує релігійне тлумачення екзистенції. У зображеному світі реалізується ідея «екзистенційного осяяння», що постає буквально як подія входження світла у внутрішній простір козопаса Івана. У топографічному хронотопі нічого не змінюється: дружина Марія не бачить світла, проте інтуїтивно відчуває, що чоловік переживає надзвичайне. Хронотоп випробування позначений мотивом «зумовленого вибору» (вищою силою): герої приймають «пограничні ситуації» як даність, а причини «пограничного» занурення подаються як натяки, спомини, стани дежавю. Адже не події, а їхнє екзистенційне переживання перебуває в центрі уваги автора. Часопросторова організація мультиверсуму роману відповідає авторському задуму й реалізує ідею взаємопереплетення людських доль («золоте павутиння»), локалізованого в одному місці, не означеному ні конкретною, ні фіктивною топографічністю, у трьох часових площинах. Вихідна точка – 1946 рік, період відновлення суспільства після воєнного лихоліття й особистісного самопізнання героїв; 1911 рік – розкриття причин подій майбутнього, 1963 року – констатація наслідків і «передача» трансцендентної обраності наступному поколінню, від козопаса Івана до Хлопця. Периферійні хронотопи фокусують внутрішній часопростір героїв, означуючи їхні візії, марення, передбачення як особливий психологічний стан і процес інтуїтивного пізнання екзистенції. Друга частина роману «Дім на горі» через форму притчевої мозаїки не має однієї усталеної концепції часу. Окремі сюжетно завершені елементи як носії ідей-посилів умонтовуються в структуру повісті-преамбули, відтворюючи цілісну картину.

З ідеями екзистенціалізму пов'язана локалізованість часопросторових ознак. У «реальному» й «ірреальному» хронотопах вона має різні реалізації, але семантично реконструюється в їхньому діалектичному взаємозв'язку. Рівень фіктивного «реального» передбачає «прив'язку» до певних топографічних або часових, якщо брати історичний вимір, точок українського часопростору. У романі Вал. Шевчука вказано реальні дати української історії й створено абстрагований образ невеликого містечка з домом на горі. У романах О. Ільченка та Є. Гуцала топографічність фіктивна: місто Мирослав («Козацькому роду нема переводу...») і село Яблунівка («Позичений чоловік») є типізованими узагальненнями українських реалій відповідно XVII і XX ст. У романі В. Земляка «Лебедина згряя» означення часопросторових координат розгортання сюжету як сучасного Вавилону реалізується складною метафорою, що створює проекцію минуле-майбутнє через прив'язку до стародавньої столиці Вавилону («Брама Бога»), розташованого в нижній течії Євфрату.

В «ірреальному» хронотопі розгортаються екзистенційні пошуки героїв від усвідомлення належності спільності «маса» до приєднання до спільності «український народ». Цей хронотоп відбиває екзистенціальну схему буття з уявленнями про ірраціональну силу, що породжує страх, невпевненість, тривогу

людини. Художній ефект дивовижного створюється зміною характеристик опозиційної пари, коли трансцендентне обмежується у часі, локалізується у просторі, набираючи плоти. Так, у романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу» ідея про трансцендентне втілюється у хронотопах Бога, Козака Мамає і Чужої Молодиці. Безсмертний козак – не тільки традиційне для фольклору втілення народної любові, а сам народ, який власноруч створює Однокрила й самовіддано бореться з наслідками свого необачного вчинку. Безсмертя Мамає, яке «прогледів» Бог, символізує зв'язок поколінь: народ існує, доки нащадкам передається досвід. Інші герої твору перебувають у часі особистісно-індивідуальному, випробовуючи духовні сили й пізнаючи екзистенцію. Чужа Молодиця як посередник між двома світами «вимикає» особистісно-індивідуальний час. Особистість подолати Смерть не може, проте як одиниця нації, передаючи отриманий від пращів досвід дітям, долає страх перед смертю.

У романі Є. Гуцала «Позичений чоловік» для означення місця розгортання подій наводиться цілий реєстр назв українських сіл, розташованих у різних регіонах. Центрується цей простір топонімом Яблунівка, що унеможливорює точне означення просторових координат поза межами хронотопу художнього твору, оскільки по всій Україні нараховується близько трьох десятків населених пунктів із такими назвами. Проте у межах хронотопу зображеного світу значущість часопростору Яблунівки зумовлена належністю до нього Хоми Прищепи. Отже, локалізація – це не тільки художнє узагальнення топографічного об'єкта, а й індивідуальний ментальний простір, значущий для «бачення» «Я» – оповідача/героя. У репрезентації іншими персонажами простір «Яблунівка» статичний, референтно прив'язаний (українське село 2-ї пол. ХХ століття), набуває реалістично вмотивованих характеристик (сцена товариського суду). Я-наратор натомість ініціює динамізацію хронотопу «Яблунівки», його постійні трансформації. Таким чином, через хронотоп набувають художньої виразності пізнавальні й емоційно-мотиваційні психічні процеси, унаочнюється внутрішній світ наратора-героя.

«Прив'язка» до українського часопростору в романі Вал. Шевчука «Дім на горі» забезпечено діалогом із бароковою культурою, що інтерпретується автором крізь призму творчої, філософської й історіософської спадщини Г. Сковороди. Однією з провідних ідей філософа є ідея Горньої республіки й обраної людини: головною цінністю є не народ, світ чи місто як образ бездуховної юрби, а самозбереження свідомого й саморегульованого людського «я». У хронотопі ідея реалізується протиставленням двох будинків і двох первнів – жіночого й чоловічого – але не в традиційному гендерному його розумінні. «Дім на горі» – жіноча територія, уособлення дружини Лота й ідеї про тілесний первень у людській природі. У цьому «жіночому» домі знаходиться велика бібліотека, яку збирали всі покоління чоловіків. Це алюзія на «Книжечку о чтеніи священн[аго] писанія, нареченна Жена Лотова», у якій Г. Сковорода, звертаючись до читачів, зауважував, що книжок безліч, але прочитати й зрозуміти важливо одну – Біблію. «Дому на горі» протиставляється інший «дім», що уособлює духовний первень: і це не «дім», у якому живе козопас Іван разом зі своєю дружиною, а він сам.

Отже, підвищена увага до ірреального у химерному романі продиктована, з одного боку, відкритістю авторської свідомості до нового філософського мислення, зокрема екзистенціалізму й метафізики, з іншого боку, – зануреністю в архетипні смислові простори міфологічного й народнопоетичного мислення, барокового світогляду, а на рівні форми – особливостями естетичної концепції та художньої манери письменника.

У підрозділі 3.2 «Рецепція часу і часовості в „реальному“ й „ірреальному“ хронотопах химерного роману» проаналізовано особливості осмислення часу у двох проекціях: належності героя спільності «народ» (опозиція часовість – вічність) й індивідуального досвіду (модуси «минуле – сучасне – майбутнє»).

Визначено, що «оповідач з народу» в романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу» – одна з іпостасей абстрактного автора, функціонально пов'язана з народнопоетичним первнем. Так, автор звертається до апокрифа про Бога й апостола Петра, «прив'язуючи» його до образу обозного Демида Пампушки через припущення: «У мудрого ж – і бог мудрий, і пан розумний, і Смерть не дурна. А в дурного всі дурні: і бог, і пан, і Смерть!». «Божественне» як мудрість і вища справедливість не потребує персоніфікованого образу Бога, оскільки проявляється у помислах і вчинках як служіння людям. Тому для Мельхиседека гріхом є не зняти дзвони й перелити їх на гармати, а залишити мирян на поталу ворогам. Обозний же служить Богу як начальству, а значить, Бог має бути справедливим тільки до нього, бо належить тільки йому. Трансформований простір нівелює відстань, зближує світ людей і богів. Проте перетинати їх кордони можуть тільки функціонально дотичні персонажі: Пампушка, «привласнивши» Бога, дістає до неба, спаливши купу ладану. Фольклорний первінь зумовлює «неуважність» до деталей, невідповідності в подіях «реального» й «іреального» світів (Панько Півторацький не може потрапити до раю через те, що апостол загубив ключі, у той самий час козаки нищать сотні приборників Однокрила), переміщення зображених подій в умовний часовий план «історичне минуле» як традиційної для пошуків національної самоідентичності українців часової площини.

Друга іпостась авторської репрезентації та самоідентифікації спрямовує читача на рецепцію зображеного як фіктивного. Актуалізоване автобіографічними посиленнями авторське «я», апелюючи до джерела свого натхнення – народної творчості – ніби знімає з себе відповідальність за химерність зображеного світу. Як перекодувальник автор адресує послання не тільки умовно «своїм» читачам, а й тим, для кого його спосіб мислення є «чужим» і примітивним – абстрактного читача, котрий репрезентує читацьку публіку радянської генерації зі сформованими в межах соцреалістичних канонів смаками. Саме для «чужих» розставлено «маячки»-ідентифікатори ірреальності.

«Реальність» – «ірреальність» позицінується в образі весільної скрині дружини прапрадіда з зображенням козака Мамає на віку. Скриня – це символічний перехід зі світу «теперішнього» в недоступний «світ чар-зілля». Інтерференція часових площин відбиває ідею вічності, яка в авторській концепції О. Ільченка пов'язана «народним духом». Зображений світ набуває статусу «забороненої реальності»: священник забороняє ховати діда Йвана у надто «веселій домовині», автор же долає табу, оживлює міфічний світ, відцентрований навколо героя-невмирайла, і сам стає

його частиною, як тоді, у дитинстві, коли ховався у старій скрині. Ідеологічним центром авторської концепції «безсмертя народного духу» і стрижневим компонентом хронотопної структури твору, через який реалізується поняттєва опозиція «вічне» й «минуще», є Козак Мамай. Дихотомічна взаємодія «реального» й «ірреального» хронотопів, пов'язана цим образом, реалізує ідею породження мистецького твору. Химерно переплітаючи реалістичні, казкові, міфологічні деталі, алюзії, ремінісценції, автор реконструює умови народження народної поезії та живопису.

У романі Є. Гуцала «Позичений чоловік» взаємодія трансцендентного й екзистенційного здійснюється у фокусі дієгетичного наратора суб'єкта оповіді, тому ірреальне оприявнюється через особистісний досвід героя – Хоми Прищепи. Внутрішній конфлікт «Я»-героя актуалізує в хронотопі героя площини «минулого», що ідеалізується; «сучасного», що потребує критичного аналізу; «майбутнього», що проектується через осягнення буття-екзистенції героя. Периферійні «ірреальні» хронотопи роману відбивають ідею трансцендування героя-наратора, його виходу за межі себе і пошуки способів повернення до себе. У «сучасному» Прищепи є «старшим куди пошлють», тобто пасивною людиною із нереалізованим потенціалом, для якої час зупинився у застиглому «тут і зараз». Навіть запропонований дружиною обмін на теличку Одарки Дармограйхи сприймається не як можливість позбутися рутини, а як спосіб догодити дружині. Минуле необхідне Хомі, щоб зрушити час, усвідомити його плін. Зміна життєвих обставин виводить героя на інший рівень самоусвідомлення – пізнання «великої смерті» і часовості. Прозріння індивідуальності у романі Є. Гуцала остаточно формується як акт народження деміурга-творця, який долучається до колективного життя.

У підрозділі 3.3 «Химерність як утілення ідей трансцендування й трансгресії у хронотопі героя-маски» сконцентровано увагу на ключових для хронотопів «образів-масок» химерних романів 2-ї половини ХХ ст. концептах химерництва, бездітності й деміургії.

У пункті 3.3.1 «Філософський контекст химерності героїв-масок» визначено, що «химерництво» окреслює семантику причетності людини, що трансгресує, до трансцендентного (К. Ясперса) чи сакрального світу заборон (Ж. Батай). Антитетичні характеристики «бездітність» і «деміургія» у концептуальній площині романів є проявами ідеї амбівалентності природи людини: часовості тіла, що перетворюється на тлін і прах, і безсмертя духу, що проявляється у творчому акті, мистецтві, наближенні до божественної суті. Мотив трансцендування утілює прагнення особистості вийти за межі об'єктивованого буття природи чи суспільства, подолати себе як суб'єкта різноманітних відносин, реалізуватися як особистість у русі назустріч Іншому; а мотив трансгресії – спроби активізувати трансцендування через вихід до сакралізованої природи, порушити межі буття, які не можна знищити, і повернутися в них. Сферами трансгресії є сексуальність, смерть, сміх, «законна» смерть, безумство тощо.

Обидва мотиви – трансцендування й трансгресії – означають хронотопи головних героїв романів О. Ільченка, Є. Гуцала, Вал. Шевчука, В. Земляка і найвиразніше актуалізовані концептом «бездітність». Семантика «бездітності» у

творах має різні причиново-наслідкові контекстуально-сміслові й інтертекстуальні (інтермедіальні) зв'язки: у романі «Козацькому роду нема переводу» – вольове рішення; перенесення кодів «деміургії», «служіння народу» зі сфери живопису в літературу; у «Позиченому чоловікові» – даність (безплідність) і покарання, елемент випробування, сублімація через творчість; у «Домі на горі» – даність (безплідність) і випробування, творчість як божественне осяяння й трансценденція, шлях до Царства Небесного, Бог як Любов; ідея про неактуальність продовження роду як продовження особистості у вічності.

Так, Козак Мамай відмовляється від продовження роду свідомо, що відповідає авторській концепції й принципу вірогідності. Герой уособлює козацтво – лицарський орден, представники якого зрікаються родинного щастя, долучаючись таким чином до колективного життя. Крім того, члени козацького колективу об'єднуються трансгресією найважливіших правил суспільного життя, адже під час воєнних дій убивство (смерть) набуває статусу законності. Трансгресія через сміх як ще один спосіб долучення до колективу пов'язана із закріпленою за Козаком Мамаєм функцією захисника знедолених. Чародійство героя – це те саме «диво», що приваблює у казках, але недоступне в реальності: покарання зла (соціальної несправедливості) силами добра (козак-характерник). Амбівалентний сміх героя вибудовує гуманну оцінку систему, нівелюючи класову чи майнову диференціацію. З кодом сміху як переосмисленого акту запліднення пов'язана ідея трансгресивності сексуальності. Козак – об'єкт жіночих мрій, у тому числі й трансцендентної Смерті (Насті Певної), проте його стосунки з коханою позбавлені еротичного компонента. Отже, сміслові опозиції-коди еротика – бездітність та сміх – безсмертність, що формують концептуальну семантику хронотопу образу-маски химерника, митця Козака Мамає, є вихідними для авторської позиції. При цьому перша опозиційна пара семантично прив'язується до сфери індивідуального життя, а друга – колективного. Страх часовості долається через свідомий вибір служіння своєму народові, що в ідейному аспекті близьке до розуміння онтологічної суті поезії М. Гайдеггера як першоджерела історичного буття народу. Мистецькі парсуни з зображенням Козака Мамає є спогадом про справжню духовність українського народу, відповідно – у романі цей культурний код перенесений у літературу.

У творах Є. Гуцала і Вал. Шевчука ідея бездітності втілюється як факт безпліддя: для Хоми Прищепи енергія нереалізованого батьківського потенціалу сублімується творчістю, а для Івана Шевчука творчий акт, позначений печаттю вищої Любові, є вираженням його причетності до Іншого. Крім того, з образом козопаса пов'язаний мотив трансгресивності безумства. Юродство героя з мовчазними пророцтвами й одкровеннями в таємничих зшитках не зрозуміле оточенню. Воно пізнається тільки через Любов, утіленням якої в романі є образ дружини Івана Марії – алюзія на біблійний образ Марії Магдалини.

Трансгресія через «законну» смерть актуальна для всіх мультиверсумів аналізованих химерних романів: Козак Мамай – воєнний на службі, Хома Прищепка й Володимир – колишні солдати. У романі О. Ільченка топографічний хронотоп відтворює період військового протистояння, у творах Є. Гуцала та Вал. Шевчука – повоєнного періоду з ретроспекціями подій війни. У диалогії В. Земляка

топографічний хронотоп охоплює найтрагічніші сторінки української історії, а пародіювання й іронія створюють глибинний підтекст для розкриття екзистенційної проблематики.

Концепт «деміургії» також пов'язаний із актуалізацією в мультиверсумі романів ідеї формування духовної еліти нації в умовах заміни українських державних інституцій чужинецькими. Статус творчої інтелігенції в зображеному минулому близький авторському «сучасному», у якому відверта конфронтація офіціозу дорівнювала творчій смерті. Звідси потреба підтвердити статус «обраності» героя (відповідно й автора) у площині пізнаваного людським досвідом і поза її межами. «Обраність» підтверджується наданням героям надприродних здібностей: Козак Мамай – химерник-чаклун; Хома Прищепка й Іван Шевчук – ясновидці.

У пункті 3.3.2 *«Химерність хронотопу героя-маски: іронічно-пародійний аспект»* визначено особливості індивідуально-авторської реалізації компонентів мультиверсуму на прикладі дилогії В. Земляка «Лебедина зграя» і «Зелені млини». Основною стратегією розкриття смислогоризонтів хронотопу героя-маски є інтертекстуальна гра, іронія, пародіювання, базою для яких є відповідний хронотоп Козака Мамай з роману О. Ільченка. Пов'язаний із концептом деміургії мотив трансгресії через мистецтво означається тільки в одній сцені на початку роману (Фабіян тішиться вирізьбленим портретом Мальви), а надалі розгортається мотивом сублімації через суспільно корисну працю, який у «Зелених млинах» автором уже заперечується: герой помирає у 81 рік, нічого не залишивши по собі. Деміургія як нестримна творча енергія «приземлюється» прозаїчною буденністю – трунарськими обов'язками філософа Фабіяна. Це алюзія на труну-скриню з роману «Козацькому роду нема переводу», у якій у дитинстві ховається автор-наратор, а його прапорець заповідає себе поховати.

Інтертекстуальна гра з образом скрині формує важливий для розкриття проблеми творення української національної еліти контекст, у якому враховуємо насамперед протиставлення шанобливого обожнення постаті філософа й іронічної, іноді навіть глузливої оцінки його знань, умінь і здібностей. Фактично особливий статус героя позначено двома промовистими атрибутами обраності – золотими окулярами та вічним супутником філософа цапом. Фабіян є утіленням концептів філософської споглядальності й пасивності, а цап – неосмислених, але реалізованих потенцій і прагнень здобути владу. Фабіян постійно разом, але й водночас окремо як алюзія до сформульованих Сократом і викладених у «Державі» Платона міркувань щодо ідеальної влади, яка складає одне ціле з філософією. Цап-відбувайло – жертва, що має наблизити перетворення філософа-Фабіяна на заступника голови Левка Хороброго. Підштовхуючи до рішучих дій і тим самим применшуючи його «високе становище», цап стає об'єктом ненависті філософа. Смерть цапа звільняє Фабіяна й звужує коло обов'язків Левка Хороброго, який має тепер жити «не вселенськими масштабами, а турботами про колгосп».

Образ філософа Фабіяна в роботі інтерпретовано як пародійне обігрування образу українця-інтелігента, який, прагнучи змінити сучасне, ідеалізує минуле, мріє збагатіти, але помирає, залишивши у спадок мінімальний внесок вкладника на ощадній книжці та непридатну для життя хату, у якій можна «заснувати музей

нашого минулого». В. Земляк створює фіктивно «реальний» культурно-світоглядний контекст української дійсності з акцентуацією проблеми національної меншовартості, піддає критичному аналізу пасивність інтелігенції, декларативність міркувань із приводу майбуття країни.

Отже, осмислення дихотомії «реального» й «ірреального» хронотопів дозволяє інтерпретувати химерність як жанрову домінанту не тільки у зв'язку з основним хронотопом – мультиверсумом, а й з огляду на хронотопи головних героїв, що репрезентують рух трансцендування в актах трансгресії: вихід у сферу потойбічного, перехід до справжнього існування через долання меж між можливим і неможливим.

У **Висновках** викладено результати дослідження відповідно до поставлених завдань.

Поширене в літературознавчій практиці синонімічне вживання категорій часопростору та хронотопу з залученням інструментарію різних методологічних підходів зумовило диференціацію літературознавчих дискурсів часопростору й хронотопу й об'єктів вивчення в межах кожного з них. Зокрема, поняття «хронотоп» ґрунтується на розумінні індивідуально-динамічного характеру художнього слова як посередника між буттям і життєвою реальністю, і позначає таке органічне злиття часу і простору в русі сюжету художнього твору, у якому вихідним первнем є час. Пов'язана з ним термінологія охоплює розвідки, що ґрунтуються на теоретичних засадах розробленої М. Бахтіним концепції хронотопу.

Парадигма характеристик різновидів хронотопу, крім фізичних властивостей часу й простору в об'єктивній реальності, включає означення особливостей їхнього ментального та феноменального сприйняття людиною, що відбиває людиноцентристську орієнтацію літератури як різновиду мистецтва. З урахуванням цього аспекту, а також особливостей предмета дослідження в дисертації застосовується дихотомічна характеристика «реальний» та «ірреальний». По-перше, як кваліфікативний критерій розрізнення хронотопів, що презентують фіктивну реальність (побутовий, соціально-побутовий, історичний, біографічний тощо) та ірреальність (фантастичний, магічний, містичний, казковий, міфологічний, оніричний тощо) художнього світу. По-друге, як рецептивна й інтерпретаційна кваліфікація периферійних хронотопів роману в складній системі літературної комунікації автор – наратор – зображений світ.

Ідентифікація периферійних хронотопів як «ірреальних» на підставі такої ознаки, як невідповідність часопросторових координат художнього світу реаліям об'єктивної реальності, є неповною, адже деформація, наприклад ахронність і алокальність, не завжди пов'язана з фантастичним у художньому творі. Розрізнення «реального» й «ірреального» охоплює площину текстового смислу як форми інтерпретації спільного для колективу реципієнтів (автора й читачів) текстового змісту й ґрунтується на контекстуальному, інтертекстуальному зіставленні не за однією, а за цілою низкою ознак, зокрема «природний» – «надприродний», «можливий» – «неможливий», «безсмертний» – «смертний» тощо.

Дихотомія «реального» й «ірреального» хронотопів вивчається у контексті теоретичної проблеми фантастичного, яке тлумачиться в роботі як художній засіб репрезентації онтолого-метафізичних уявлень автора, пов'язаних з ідеєю множинності світів. На рівні хронотопу ця ідея реалізується шляхом художнього моделювання різноманітних реальностей з метою художньо-емпіричного вивчення граней буття, випробування його меж. Отже, романний хронотоп можна розглядати як модель мультиверсуму, що дозволяє інтерпретувати його не тільки як статичний момент єднання часу та простору («фантастичні» хронотопи утопії, ухронії та ускевії в типології О. Чигиринської), а й як динамічну множинність, утворену взаємодією різних хронотопів художньої системи (жанрового, сюжетного, хронотопу героя тощо) із реалізацією смислотворчого потенціалу в позамежних хронотопах автора й читачів. Дихотомія «реальне» – «ірреальне» є одним із проявів такого хронотопного смислотворення і рецептивною кваліфікацією периферійних хронотопів роману в складній системі літературної комунікації автор – наратор – зображений світ.

У дисертації дихотомія «реального» й «ірреального» хронотопів досліджується на прикладі романів, що знаменують різні періоди становлення «химерності» в українській літературі, – О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця» (1958), В. Земляка «Лебедина згряя» (1971) та «Зелені млини» (1976), Є. Гуцала «Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий» (1981) та Вал. Шевчука «Дім на горі» (1983). Специфіка жанротворчої функції хронотопу-мультиверсуму в українському химерному романі 2-ї пол. ХХ ст. зумовлена взаємодією метафізичного, топографічного й психологічного хронотопів, авторською концепцією особистості, позначеної екзистенційними мотивами трансгресії й трансцендування в процесі осмислення досвіду війни й повоєнного життя, й інтертекстуальністю як основною стратегією художньої типізації. Мультиверсум химерного роману має жанротворчий потенціал передусім через можливість визначення в ньому метафізичного, топографічного й психологічного компонентів. *Метафізичний* хронотоп моделюється як «інша», недоступна в об'єктивній дійсності реальність, результат авторських містико-філософських рефлексій, а *топографічний* і *психологічний* – як авторська інтерпретаційна модель відповідно об'єктивної (матеріальної, соціоприродної) та суб'єктивної (психологічної, породженої людською свідомістю) реальностей.

Концептуальна основа творення романного мультиверсуму включає такі складники, як конфігурація хронотопу випробування, локалізація часопросторових параметрів розгортання сюжету, організація часових площин «минуле» – «сучасне» – «майбутнє», моделювання «ірреальних» часопросторів, пов'язаних з ідеями трансцендування, «екзистенційного осяяння», деміурга-творця в персональних хронотопах центральних героїв – бездітних химерників, філософів і митців (Козак Мамай, Хома Прищепа, філософ-трунар Фабіян, Іван Шевчук).

Ключові для хронотопів трансформованих масок концепти «химерництво», «бездітність» і «деміургія» втілюють ідею екзистенційних шукань особистості, позначених мотивами цілеспрямованої корисної діяльності з витіснення думок про часовість та взаємодії з трансцендентним світом, який відкривається у межових

ситуаціях, доступних при набутті трансгресивного досвіду (творчість, театральне дійство, сексуальність, еротика, війна, «законне» вбивство, сміх, безумство тощо).

Формування мультиверсуму відбувається через коди інших «усталених» систем, зокрема, у химерних романах, незалежно від стилістичного тяжіння до гумористичного чи містичного, підґрунтям творення авторської універсальної моделі світу (авторського міфу), що дозволяє вийти за соціально-історичні та просторово-часові межі, є міфологізм. При цьому авторський міф є багатозначним підтекстом формування комплексу екзистенційних проблем, розв'язання яких виходить за межі зображеного світу, охоплюючи позамежний авторський хронотоп, наприклад, проблеми «творчості» й «свободи», відповідальності особистості за екзистенційний вибір тощо. Іntenціональний інтертекстуальний зв'язок із фольклорними творами також є важливим для структурування як основного мультиверсуму, так і периферійних хронотопів. Наприклад, у романі Є. Гуцала фольклорна історія обміну чоловіка на телицю впливає на формування хронотопу випробування з ідеєю переродження особистості, екзистенційного осягнення. Міжтекстова взаємодія здійснюється також у межах літературної парадигми химерності. Наприклад, у діалогії В. Земляка «Лебедина зграя», «Зелені млини» в іронічно-пародійному ключі обігруються периферійні хронотопи роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу».

Надалі означені компоненти хронотопу-мультиверсуму потребують детального текстуального вивчення, що уможливить виокремлення в них загальних та індивідуально-авторських рис на ширшому емпіричному матеріалі.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях

1. Журавська О.В. Хронотоп у романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу». *Актуальні проблеми української літератури і фольклору : наук. зб.* Вип. 20. 2013. С. 105-112 (0,325 др. арк).
2. Журавська О.В. Хронотоп «химерного роману» як спосіб конструювання нової реальності й екзистенційного відходу від тоталітарної дійсності. *Наукові записки Тернопільського нац. педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка.* Вип. 39 : Літературознавство. 2014. С. 301-305 (0,375 др. арк).
3. Журавська О. Жанрові аспекти дослідження химерного роману в українському літературознавстві. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія: Філологія. Вип. 2 (36). 2016. С. 114-117 (0,3 др. арк).
4. Журавська О.В. Ірреальність як стратегія хронотопу химерного роману. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»].* Серія : Філологія. Літературознавство. 2016. Т. 277, Вип. 265. С. 22-25 (0,325 др. арк).
5. Журавська О. Мотиви трансцендування й трансгресії в «ірреальному» хронотопі героя химерного роману. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету.* Серія: Філологічні науки. 2017. Вип. XIV. С.68-76 (0,5 др. арк).

6. Журавська О.В. Фантастичне в контексті проблеми жанру й стилю химерного роману. *Науковий вісник Ужгородського університету. Збірник наукових праць*. 2018. Вип. 23. С.123-126 (0,375 др. арк).

7. Журавська О.В. Хронотоп-мультиверсум химерного роману в аспекті проблеми його жанротворення. *Синопис: текст, контекст, media*. 2018. №2 (22). С. 27-33 (0,33 др. арк).

Публікація в іноземному фаховому виданні:

8. Журавська О.В. Переход в ирреальность как реализация кризиса сознания. *Człowiek wobec sytuacji kryzysowych w literaturze, sztuce i kulturze*. Tom XIII. Siedlce, 2014. С. 33-45 (0,7 др. арк) (ISSN 2081-3295).

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

9. Журавська О.В. Хронотоп дороги в химерному романі. *Східнослов'янська філологія: від Нестора до сьогодні: матеріали Міжнар. наук. конф.* Горлівка: Вид-во ГІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013. С. 60-63 (0,2 др. арк).

10. Журавська О. Моделі формування ірреального хронотопу химерного роману. *Від смішного до великого: феномен комічного в літературі та культурі : зб. наук. матеріалів конференції (Бердянськ, 28-29 вересня 2017 р.)* / ред. О.П. Новик. Бердянська, 2017. С. 48-49 (0,3 др. арк.).

АНОТАЦІЇ

Журавська О.В. Дихотомія «реального» й «ірреального» хронотопу як категоріальна жанрова ознака українського химерного роману 2-ї половини ХХ ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.06 – теорія літератури. – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2018.

У роботі сформульовано й застосовано для аналізу жанрово-стильових особливостей химерних романів 2-ї пол. ХХ ст. (О. Ільченка, Є. Гуцала, В. Земляка, Вал. Шевчука) поняття «мультиверсум». Це дозволяє означити романний хронотоп як утворену взаємодією периферійних хронотопів динамічну множинність, смислотворчий потенціал якої реалізується в позамежних хронотопах автора й читача. Визначено, що дихотомія «реальність» -«ірреальність» є одним із ключових оприявнень романного хронотопу-мультиверсуму і продуктивним засобом рецептивної кваліфікації периферійних хронотопів за опозиційними смисловими ідентифікаторами природний – надприродний, можливий – неможливий тощо у системі літературної комунікації автор – наратор – зображений світ. Запропоновано полівекторне вивчення «ірреальних» і «реальних» хронотопів у контексті літературознавчої проблеми фантастичного, що передбачає врахування особливостей зображеного світу, наративу, авторської концепції особистості, динаміки читацького сприйняття тощо. Обґрунтовано поняття про химерність як жанрово-стильову домінанту романів 2-ї пол. ХХ ст., що формується не тільки основним хронотопом-універсумом роману з демонстрацією ірреального як можливого й реального, а й хронотопами головних героїв як носіїв авторського погляду й репрезентантів руху трансцендування в актах трансгресії.

Ключові слова: хронотоп, дихотомія реального й ірреального хронотопів, мультиверсум, жанр, фантастичне, авторська концепція особистості, химерний роман, екзистенціалізм, трансцендентне, трансгресія.

Журавская О.В. Дихотомия «реального» и «ирреального» хронотопов как категориальный жанровый признак украинского химерного романа 2-й половины XX века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.06 – теория литературы. – Киевский университет имени Бориса Гринченко, Киев, 2018.

В работе формулируется и применяется для анализа жанровых особенностей украинских химерных романов 2-й пол. XX в. понятие «мультиверсум» для обозначения романного хронотопа как динамического множества периферийных хронотопов, смыслообразующий потенциал которого реализуется во внеположных хронотопах автора и читателя. Дихотомия «реальность» – «ирреальность» является одним из важнейших проявлений романного хронотопа-мультиверсума и продуктивным средством квалификации периферийных хронотопов в соответствии со смысловыми идентификаторами природный/сверхприродный, возможный/невозможный и т.д. в системе литературной коммуникации автор – нарратор – изображенный мир. Предложено поливекторное изучение «ирреальных» и «реальных» хронотопов в контексте литературоведческой проблемы фантастического с учетом особенностей изображенного мира, нарратива, авторской концепции личности, динамики читательского восприятия. Обосновано понятие про химерность как жанрово-стилевую доминанту романов 2-й пол. XX в., сформированную не только основным хронотопом-универсумом с изображением чудесного как возможного и реального, но и хронотопами главных героев как носителей авторской точки зрения и репрезентантов процесса трансцендирования в актах трансгрессии.

Ключевые слова: хронотоп, дихотомия реального и ирреального хронотопов, мультиверсум, жанр, фантастическое, авторская концепция личности, химерный роман, экзистенциализм, трансцендентное, трансгрессия.

Zhuravska O.V. The dichotomy of a «real» and «unreal» chronotopes as a genre category of the Ukrainian whimsical novel of the 2nd half of the 20th century. – Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Philology Sciences (PhD), speciality 10.01.01 – Ukrainian Literature – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2018

The paper deals with chronotopic analysis of whimsical novels in the aspect of real-unreal dichotomy, the results allow us to interpret the bizarre as a genre dominant not only considering a chronotope-multiverse as the strategy of representation unreal as possible and valid but also taking into account chronotopes of the main characters. The concept «multiverse» is used in this paper for designation of chronotope as the dynamic plurality formed by dialogical interaction of various chronotopes which sense forming potential is implemented in the transcendental hronotopical worlds of the author and readers. The organization of the novel multiverse is carried out, including, by the

dichotomy «reality» – «unreality» as one of the ways of receptive qualification of peripheral chronotopes according to oppositional semantic identifiers (natural – supernatural, possible – impossible, etc.) in complex system of literary communication: author – narrator – represented world. The work consists of introduction; three sections, each of them include subsections; conclusion and list of the used sources.

In the first section the theoretical and methodological bases of the research are determined the analysis of relevant approaches to studying of art time and space in modern literary criticism is carried out. It allows us to confirm the expediency of using concepts «real» – «unreal» in the study of this type of interaction between structural and semantic planes and elements as fictitious «reality» and fictitious «unreality» of the represented.

In the second part of the thesis, general theoretical regulations on the novel as a literary genre are designated in accordance with the methodological scheme proposed by N. Kopystyanskaya. The specifics of the chronotope of the whimsical novel are also described by taking into account the fantastic functions. The study of this aspect allows us to draw a conclusion about the functional equality of humor and fantasy in novels, since their art role is determined by the authors' desire to rethink the settled canons, which results in the formation of a new concept of personality designated by search of «Own Self» (Ortega y Gasset).

In the third section a detailed textual analysis of the novels by A. Ilchenko, Ye. Hutsalo, V. Zemlyak and V. Shevchuk was made and features of the dichotomous interaction of real and unreal chronotopes in them are also defined. The conceptual basis of the novel chronotope-universe in the whimsical novel is the test chronotope configuration; localization of the spatial parameters of plot development; the organization of the temporary planes «the past» – «the present» – «the future»; modeling «unreal» time-spaces associated with the ideas of transcendence, «existential inspiration», the demiurge-creator.

The key to the chronotops of transformed masks is three conceptual components: whimsicality, childlessness and demyurgy. The idea is substantiated that the chronotope universe model formed by the interaction of peripheral chronotopes of separate archetypes, motives, images at the metaphysical, topographical and psychological levels connected with the concept of the personality is relevant for the whimsical novel. The metaphysical level is modeled as a «different» reality, inaccessible in objective reality, the result of the author's mystic-philosophical reflections. Accordingly, the topographical and psychological levers are fictitious models of objective and subjective realities. It is concluded that the chronotopes of the main characters as bearers of the author's concept of the person and of the representatives of the transcendental movement in the acts of transgression is an equally significant genre factor, as a chronotope-multiverse.

Keywords: chronotope, dichotomy of real and unreal chronotops, multiverse, genre, fantastic, author's concept of personality, whimsical novel, existentialism, transcendental, transgression.